

Галина Чуба (Краків)

Учительне Євангеліє 1616 року у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті «мовних дискусій» кінця XVI – початку XVII ст.

Убратській друкарні монастиря Святого Духа в Єв'ї 1616 року вийшло друком *Учительне Євангеліє* у перекладі на 'просту мову'¹ Мелетія Смотрицького. Ця пам'ятка видається особливо цікавою в контексті проблеми «Українська мова у житті та діяльності еліти в Україні протягом віків», адже виявляє позицію Мелетія Смотрицького, відомого церковного діяча, одного із найбільших інтелектуалів свого часу, у «мовних дискусіях», що активно велися наприкінці XVI – на початку XVII ст. в середовищі православної еліти Речі Посполитої.

Коротко зарисуємо обставини появи пам'ятки. *Учительне Євангеліє* – збірник річних проповідей у неділі та свята церковного року. Пам'ятка була відома в руській книжній традиції ще з кінця XIV або початку XV ст., активно поширювалася в рукописах, а з другої половини XVI ст. також друком. *Учительне Євангеліє*, що вийшло у маєтку Григорія Ходкевича Забудові у березні 1569 р., зазначають дослідники, є етапною в історії східнослов'янської кириличної книжності. Ця книжка стала першим результатом просвітительсько-місіонерської діяльності Івана Федорова та Петра Мстиславця на українсько-білорусько-литовських землях після їх від'їзду з Москви². До 1616 р., коли з'явився 'простомовний' переклад М. Смотрицького, вийшло аж чотири її видання церковнослов'янською мовою: уже згадане забудівське 1569 р., два віленські 1580 р. та 1595 р. та крилоське 1606 р. Саме в останньому, що вийшло у приватній друкарні

¹ Під терміном 'проста мова' розумію тип староукраїнської книжної літературної мови, що вживалася на руських землях Речі Посполитої з середини XVI ст. щонайменше до кінця XVII ст., див. про це: М. Мозер, *Что такое «простая мова»?* „Studia Slavica Hungarica” 47 (3-4) / 2002, с. 221-260.

² Н. Бондар, *Папір забудівських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця*, Рукописна та книжкова спадщина України, 2009, вип. 13, с. 3.

єпископа Гедеона Балабана, автором твору вперше було названо Константинопольського патріарха Каліста, що пізніше стало предметом дискусій науковців³.

Учительне Євангеліє 1616 р.⁴ вийшло щонайменше у п'ятьох варіантах з передмовами, присвяченими різним родам та особам, за сприяння, а насамперед, як слід здогадуватись, матеріальної підтримки яких, було здійснено видання⁵. Лише перша одна із цих передмов, Богданові Соломирецькому, підписана Мелетієм (Максентієм) Смотрицьким, інші належать спільному авторству монахів братства Церкви Святого Духа у Вільні. Передмова Мелетія Смотрицького більша за обсягом та відрізняється за змістом від інших. У ній вказано, що за підтримки родини Соломирецьких та Острозьких він **“Уприме зычливыи поволныи слбга Маѡѡентіи Смотрискій”,** мав можливість навчатися в **“и тѣ вытныи и чѣжоєскии академіи вызволеныи науць”,** а також здійснити переклад *Учительного Євангелія* з **“языка словеского на языкъ рѣскій”** (13)⁶.

Більше про обставини перекладу читаємо в передмовах братчиків. У них, зокрема, вказано, що головною причиною перекладу було погане знання серед людей **простыи и неѣкии** церковнослов'янської мови, що утруднювало або й унеможлиблювало сприйняття тексту. Перекладений же ‘по-просту’ твір Константинопольського патріарха стане зрозумілим **многии, або рачеи и всѣи рѣского языка, якоко ве оумѣстныи** (21). Оновлений таким чином збірник **(якобы з мертвыи воскрешо)** буде придатним у душпастирській практиці, зокрема, у про-

³ Питання авторства цього твору залишається відкритим. Дослідники приписують його різним церковним діячам XIII та XIV ст. Літературу про це див.: Г. Чуба *«Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури*, Київська академія, 2006, вип. 2-3, с. 5.

⁴ Повна назва: **Євѣлїе Учительное, або казанїа на кождїю неѣлю и свѣта ўрочистыи презѣ Єтго Ѡца нашего Калїста, архїєпска Ко“стантиноп“кого и Вселенского Патрїарху, пред двѣмасты лѣт” по крєцкѣ написанныи, а тепер ново з крєцкого и словенского языка на рѣскїи переложеныи.**

⁵ Детальніше про це: Г. Чуба *«Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури*, Київська академія, 2006, вип. 2-3, с. 6.

⁶ Тут і далі у дужках подаю сторінку за виданням *The «Jevanhelije ucitelnoje» of Meletij Smotryc'kyj* [In:] Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Text. Vol. II. Cambridge Mass., 1987.

повідництві, на важливості якого особливо наголошують братчики: **Кгда* то естъ каждого Христїа*ского Казнодѣи пови*ность, не дишкѣрсы о непонатых вѣры тае*ни* скрытостѣх строити, але воли и приказа*а* Бж*ски* простых и нечких люде* оучити. Ба*ны* и мѣдры* Казнодїа не славы з быстрости довѣ*бнѣ* своего оу слѣхачѣ* але самого, в збаве*ю их пожиткѣ* шкати, и на онѣю, выбраного начн*а* Бжго, повѣ*сть, и* па*т* слѣ* вырозѣмѣны*а*, анѣ* тмами непонаты*а* языко*а* (в наѣце звлаца до народа) мовити пожитѣ*нѣ*шиаа ре* естъ, по*нѣ*ти повинѣ*» (26).**

Переклад *Учительного Євангелїя* Мелетія Смотрицького руською мовою не залишився непоміченим сучасниками. Відомо, що книгу високо оцінив Петро Могила, за його благословення та з його передмовою 1637 р. вона вийшла у світ вдруте, цим разом у друкарні Києво-Печерської лаври. Щоправда, імені перекладача вказано не було, що можна пояснити двома причинами: або видавці його не знали, бо мали під руками примірник із передмовою братчиків, а не Мелетія Смотрицького, або ж ім'я перекладача-конвертита, хоча й відоме видавцям, не згадано зумисне. У київське видання *Учительного Євангелїя* 1637 р., яке часто тепер приписують Петру Могилі, було внесено різного роду редакторські та текстові зміни⁷, його доповнено сюжетними ілюстраціями на теми відповідних євангельських читань⁸.

Щодо вивчення *Учительного Євангелїя* 1616 р., то незважаючи на значний обсяг пам'ятки (понад 500 сторінок), а отже, й величезну працю перекладача, пов'язану з перекладом та підготовкою до друку, цей твір Мелетія Смотрицького практично до кінця ХХ ст. залишався поза увагою вчених; інформація про нього обмежувалася загальними згадками, що переходили з видання у видання. Останніми роками ситуація помітно змінилася і твір став об'єктом вивчення дослідників, насамперед істориків та лінгвістів⁹, цьому, без сумніву, сприяло його факсимільне видання¹⁰.

⁷ D. Frick, *Petro Mohyla's revised version of Meletij Smotryc'kyj's Ruthenian «Homiliary Gospel»*, [In:] American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists: Linguistics, ed. by A. M. Schenker. Columbus: Slavica, 1988, p. 107–120.

⁸ Г. Чуба *Західноєвропейська гомілетика та розвиток українського церковного проповідництва у кінці XVI – першій половині XVII ст.*, Київська академія, 2009, вип. 7, с. 117–118.

⁹ Мовний аналіз пам'ятки див: Pugh S. *Testament to Ruthenian: a linguistic analysis of the Smotryc'kyj variant*, Cambridge Mass., 1996.

¹⁰ *The «Jevanhelije učytelnoje» of Meletij Smotryc'kyj*, [In:] Harvard Library of Early

Вихідним для наших наступних міркувань буде твердження, що *Учительне Євангеліє* в діяльності Мелетія Смотрицького не було твором принагідним, а праця над перекладом – «втечею від актуальних проблем життя»¹¹ чи видом інтелектуальної розваги; навпаки, вибір для перекладу руською 'простою мовою' саме цього твору, праця над ним та його видання мали для перекладача програмний характер, були зумовлені потребами його часу, зокрема, мовними та культурними, виявляли його активну позицію у їх вирішенні. *Учительне Євангеліє* 1616 року разом із *Граматикою*, що трьома роками пізніше побачила світ у тій же друкарні, стали практичною реалізацією «мовної програми» Мелетія Смотрицького, а та вписувалася в ширшу культурну, педагогічну, видавничу діяльність майбутнього архієпископа, яку він активно проводив у 1610–1620 рр.

«Мовне питання», як відомо, у кінці XVI – на початку XVII ст. активно обговорювалося в середовищі православної еліти Речі Посполитої¹². Дискусії розгорнулися довкола сфери використання п'яти мов, різною мірою присутніх в тогочасних дискурсивних практиках православних Речі Посполитої: грецької, латинської, церковнослов'янської, польської та руської. Центральними, як вказує Девід Фрік, у «русському мовному питанні» були однак суперечки щодо двох мовних кодів. З одного боку, виникла необхідність відстояти «гідність» (*dignitas*) церковнослов'янської мови як ритуальної. З іншого боку, слід було окреслити ступінь «гідності» місцевої 'простої мови'¹³.

Приводом до початку дискусій щодо «гідності» (*dignitas*) церковнослов'янської мови став, як відомо, полемічний трактат Петра Скарги *Про*

Ukrainian Literature. Text. Vol. II. Cambridge Mass., 1987.

¹¹ Діяльність Мелетія Смотрицького у 1610-1620-х роках український дослідник Петро Кралюк характеризує так: «Настала довготривала, більш ніж десятилітня перерва, коли М. Смотрицький не видав жодного полемічного твору. Проте ці роки аж ніяк не можна вважати безплідними в житті письменника. Він трудився на ниві науки, зокрема, підготував і випустив граматику старослов'янської мови. Таку поведінку при бажанні можна витлумачити як втечу від актуальних проблем життя [підкреслення моє – Г.Ч.], навіть як вияв слабкості. І все ж саме ця «втеча» дала блискучі результати» (П. Кралюк, *Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження*, Острог, 2007, с. 83). Такий підхід в оцінці діяльності М. Смотрицького нам видається дещо спрощеним.

¹² Ця проблематика детально представлена в розвідці Д. Фріка: Frick D. *Meletij Smotryc'kyj and the Ruthenian Language Question*, Harvard Ukrainian Studies, 1985, Vol. IX, No. 1–2, p. 25–51.

¹³ Там само, p. 27.

єдність церкви Божої під одним пастирем (1577 р.), де автор висловив свої погляди щодо використання церковнослов'янської та руської 'простої' мов. Першій, як твердив відомий єзуїт, бракувало «гідності», щоб відповідати високим культурним вимогам; оскільки вона не мала усталених граматичних та лексичних норм, а без них ця мова не могла використовуватися, наприклад, у науковій сфері¹⁴. Повну «гідність» культурних мов, вважав Петро Скарга, мали лише латина і принаймні теоретично грека з їх тривалою традицією та встановленими нормами.

Одним із способів довести повну «гідність» церковнослов'янської мови стали спроби її граматичної кодифікації. Саме наприкінці XVI та на початку XVII ст. вийшла друком низка граматик церковнослов'янської мови, написаних вчителями та учнями братських шкіл. Зокрема, під назвою *Грамматика словенська языка* у Вільні 1586 року надруковано трактат «**О осми частѣхъ слова**», написаний, ймовірно, в Сербії у середині XIV ст. Через п'ять років, 1591 р., у друкарні Львівського братства побачила світ грецько-церковнослов'янська граMATика *Адельфонтес*, підготовлена учнями Львівської братської школи під керівництвом їхнього викладача, грека Арсенія Еласонського¹⁵. Врешті, 1596 року у Вільні вийшла друком *ГраMATика словенска* Лаврентія Зизанія, що понад 20 років була єдиним підручником церковнослов'янської мови в братських школах Речі Посполитої¹⁶.

У цей напрям лінгвістичних пошуків кінця XVI – початку XVII ст. вписується й *ГраMATика* Мелетія Смотрицького, видана 1619 року. На думку багатьох дослідників, ця праця, написана у формі підручника, стала найбільшим мовознавчим досягненням автора й епохи загалом, мала неабиякий вплив на формування лінгвістичної традиції не лише української, а й російської, сербської, болгарської, румунської¹⁷. Протягом ба-

¹⁴ Там само, р. 29.

¹⁵ В. Німчук, *Мовознавство на Україні в XIV-XVI ст.*, Київ 1985 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html>

¹⁶ *Українська мова: енциклопедія*, Київ 2000, с. 105.

¹⁷ Про значення «ГраMATики» М. Смотрицького одним із перших ще 1883 року вказував Н. Засадеквич: «На долю небагатьох літературних праць випало таке визнання, як на долю «ГраMATики» Смотрицького. Їй судилося відіграти важливу роль і для православних, і для католицьких слов'ян. Значення граMATики Смотрицького зумовлене як її науковою вартістю, так і обставинами часу, що значно сприяли її пануванню. Вона справила величезне значення на теорію мови, книгодрукування в Росії, Болгарії, Сербії і у глаголітів, довгий час була єдиним посібником для вивчення церковнослов'янської мови;

гатьох десятиліть *Граматика* Мелетія Смотрицького служила основним посібником для вивчення церковнослов'янської мови і відіграла значну роль у її засвоєнні у тій редакції, в якій вона функціонувала тоді на Україні та Білорусі¹⁸.

Одним із засобів, до яких вдався Мелетій Смотрицький у своїй *Граматиці*, намагаючись «підняти престиж» церковнослов'янської мови, зблизити її статус із мовами, які володіли повною «гідністю», було впровадження грецьких зразків, наприклад, в орфографії. Це часто давало пізнішим дослідникам привід звинувачувати М. Смотрицького у надмірній архаїзації запроваджених правописних норм та прив'язаності до традиції¹⁹. Однак якщо взяти до уваги цілісну мовну концепцію Мелетія Смотрицького, його намагання розвести сфери використання високої церковнослов'янської та низької 'простої мов', то причини архаїзації першої стають зрозумілими. Немає сумніву, що до таких заходів вчений вдається зумисне, намагаючись надати церковнослов'янській мові вищого статусу, «підняти» її навіть з формального боку до рівня грецької, за якою в ієрархії священних мов Мелетій Смотрицький визнавав першість. Ось як про це пишуть й російські дослідниці Є. Кузьміна та М. Ремньова: «Набираючи в результаті 'трансплантації' іномовної моделі тієї ж вишуканості та обробленості, притаманної трьом 'священним' мовам [грецькій, латинській та гебрійській. – Г.Ч.], слов'янська мова таким чином досягала рівного з ними статусу»²⁰.

Другим важливим аспектом у руських мовних дебатах кінця XVI та початку XVII ст. було окреслення сфер вживання церковнослов'янської

її кілька разів передруковували росіяни та серби, вона стала взірцем не лише для слов'янської граматики, а й російської. За нею, врешті, було виправлено церковнослов'янські книги». Н. Засадеквич, *Мелетий Смотрицкий как филолог*, Одеса, 1883, с. I–II.

¹⁸ *Українська мова: енциклопедія*. Київ 2000, с. 105.

¹⁹ Зокрема, вкрай негативну оцінку *Граматика* Мелетія Смотрицького висловив Іван Франко: «Для нашого письменства граMATика Смотрицького мала радше шкідливий, аніж корисний вплив, бо, нехтуючи ту літературну мову, яка так гарно виробилася у репрезентантів міщанства в кінці XVI і в початку XVII віку, розпочала реакцію на користь мертвого церковнослов'янського язика», І. Франко, *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.* [у кн.:] І. Франко, *Зібрання творів: В 50-ти томах*, Київ, 1984, т. 41, с. 239.

²⁰ Е. Кузьмина, М. Ремнёва *Предисловие* [в:] *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*, сост. Е. Кузьмина, Москва, 2000, с. 9.

та 'простої мови'²¹. У вирішенні цієї проблеми серед представників руської еліти можна простежити різні підходи. Частина православних діячів зайняла позицію, близьку до протестантської. «Нововірці», як відомо, використовували народну мову не лише у проповіді, а й в урочистих частинах богослужіння, які досі були «зарезервовані» лише для ритуальної (латини). «Для протестантів першорядне значення в богослужінні мала його функція настанови для вірних. Ось чому, аргументували ті, месо належно відправляти мовою, яка була б зрозумілою усьому загалу вірних. У вказівках Лютера можна простежити стирання колишньої різниці між урочистими частинами богослужіння, які відправляли священною мовою, і проповіддю, яку виголошували народною»²².

«Мовна програма» протестантів, що передбачала вживання народної мови у богослужінні, знайшла певну підтримку також серед представників православної еліти. Зокрема, у 1556-1561 рр. було здійснено переклад 'простою мовою' Пересопницького Євангелія. Кілька його списків – Волинське Євангеліє 1571 р. та фрагмент, вміщений у Літківському Євангелії кінця XVI ст.²³, вказують на популярність цього перекладу та поширення в рукописній традиції, щоправда лише локальній. Згадані рукописи виконували роль на престольних книг, тобто таких, які зберігали у вівтарі та читали під час богослужіння. Збереглося кілька інших перекладів Святого Письма 'простою мовою': Крехівський Апостол 60-х років XVI ст.²⁴, Новий Заповіт у перекладі В. Тяпинського близько 1570 р. та В. Негалевського 1581 р., а також сьогодні ще мало досліджені рукописні Біблія 1569 року з Тернополя, Пісня над піснями XVI ст., Псалтир XVI ст., Псалтир Преслопського XVI ст. та ін., перекладені, як вказує Іван Огієнко, «досить живою тодішньою українською мовою»²⁵.

²¹ Frick D. *Meletij Smotryc'kij and the Ruthenian Language Question*, Harvard Ukrainian Studies, 1985, Vol. IX, No. 1–2, p. 40.

²² Там само.

²³ І. Чепіга, *Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови* [у кн.:] *Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик*, Київ, 2001, с. 15-16.

²⁴ І. Огієнко, на жаль, без покликання на джерела, вказує, що у Крехівському монастирі зберігалось ще й 'простомовне' Євангеліє. Див.: І. Огієнко, *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*, Варшава, 1930, с. 147.

²⁵ І. Огієнко, *Мова українська була вже мовою церкви*, б.м., 1921. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=88:title125&catid=43&Itemid=48.

Практика перекладу богослужбових текстів ‘простою мовою’ серед православних не отримала повної легітимізації²⁶. Мабуть, важливим чинником, який пригальмував цю ініціативу, було видання 1581 р. *Острозької Біблії*, першого повного тексту Святого Письма, підготовлене гуртком учених при Острозькій школі.

Ієрархія Католицької Церкви також прийняла активну участь у «мовних дебатах» XVI ст. і зайняла у них чітку позицію. У рішеннях Тридентського Собору (1545-1563) виразно розмежовано ритуальну мову від апостольської, «мову літургії від мову проповіді, мову культури від народної, яка непомітно виросла під час Реформації»²⁷. Першу належалося використовувати під час урочистих частин богослужіння, другу ж – для проголошення Божого Слова серед народу та навчання простих людей.

Поняття ритуальної та апостольської мови також відіграло важливу роль в руських «мовних дебатах» цього часу. Ідея розмежування сфер їх вживання, зокрема, використання останньої у проповідництві знайшла прихильників у середовищі православних. А вже 1569 року готуючи до друку *Учительне Євангеліє*, його видавці мали намір перекласти збірник ‘простою мовою’, про що згадує у передмові сам ідейний натхненник і фундатор видання віленський каштелян Григорій Хоткевич: «**ПОМЫСЛИЛЪ ЖЕ БЫЛЪ ЕСМН И СЕ, ИЖЕБЫ СІЮ КНИГЪ ВЫРАЗЪМЪ ВЪН РАДИ ПРОСТЫХЪ ЛЮДЕИ ПРЕЛОЖИТИ НА ПРОСТЪЮ МОЛВЪ**». Це, на його думку, мало сприяти ширенню істинного Божого Слова серед визнаців православ’я та запобігти розповсюдженню єретичних течій, **„ПОНЕЖЕ МНОЗИ КРЪТІАНЬСТІИ ЛЮДІЕ НОВЫМИ И РАЗЛИЧНЫМИ ОУЧЕНІИ ВЪЪРЕ ПОКОЛЕБАШАСЪ”** (75)²⁸. Проте прислухавшись до порад освічених людей та для уникнення можливих помилок при перекладі видавці від цієї думки відмовилися і книгу надрукували по-церковнослов’янськи²⁹.

²⁶ Це, однак, не означає, що ідея інкультурації Біблії на українських землях не розвивалася. Як зазначає Іван Огієнко, особливо поширеною у цей час була практика читати (виголошувати) церковнослов’янські тексти у народній фонетиці, див.: І. Огієнко *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*, Варшава, 1930, с. 112.

²⁷ Там само, с. 41.

²⁸ Цитую за Я. Ісаєвич, *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989.

²⁹ Ярослав Ісаєвич припускає, що проти перекладу Учительного Євангелія на ‘просту мову’ могли виступити емігранти з Росії – князь А. М. Курбський, колишній троїцько-сергіївський ігумен старець Артемій, який жив при дворі князя Юрія Слуцького. Та й сам Федорів міг побоюватись, що у наборі книги ‘по-просту’ допустить більше помилок, ніж у церковнослов’янському тексті: Я. Ісаєвич, *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів, 1989, с. 79.

Мелетій Смотрицький у руських «мовних дискусіях» зайняв проміжну позицію, що містила елементи і протестантської, і потридентської католицької програм. Хоча, вказує Д. Фрік, М. Смотрицький відверто не заперечував вживання 'простої мови' у літургії, як робили це Іван Вишенський чи Йосафат Кунцевич, проте був прихильником розмежування сфер використання ритуальної (церковнослов'янської) та апостольської ('простої') мов³⁰. Останню слід було використовувати насамперед в неритуальних практиках, зокрема, проповідницькій, особливо «науках до народу». Прикладом такого вживання мало служити *Учительне Євангеліє* 1616 р.

Водночас Мелетій Смотрицький не заперечує можливості перекладати 'простою мовою' біблійний текст, більше того, дає приклад такого її вживання. Перед кожною проповіддю у своєму виданні *Учительного Євангелія* він впроваджує відповідну перикопу, перекладену, як і проповідь, **простим рѣским языком**^м. Зауважимо, що це було нововведення М. Смотрицького. У попередніх виданнях пам'ятки, як і в рукописних копіях, біблійний текст був «занурений» у проповідь, виступав невеликими, у кілька рядків фрагментами, що слідували один за одним, кожний з яких супроводжувало відповідне пояснення. Впровадження перекладених 'простою мовою' євангельських читань, без сумніву, мало допомогти зрозуміти біблійний текст насамперед простому адресатові, для якого було призначене видання. Адже вміщені у збірнику проповіді мали допомогти парафіяльним священикам у підготовці власних наук для їхніх прихожан. Перекладений 'по-просто' біблійний текст був більш зрозумілим для простих вірян та й самих священиків, ніж написаний церковнослов'янською мовою, добрим знанням якої у той час не могли похвалитися ані парохі, ані тим більше їх паства.

У підсумку ще раз наголосимо, що мовні практики Мелетія Смотрицького – 'простомовна', реалізована насамперед в *Учительному Євангелі*. та церковнослов'янська, презентована *Граматикою*, стали пропозицією вирішення теоретичних дебатів щодо руського мовного питання. «*Грамматика*» засвідчувала високу «гідність» церковнослов'янської мови як сакральної на рівні з іншими – грекою, латиною та гебрайською. Підготовлене ж до друку «*Учительне Євангеліє*» презентувало сфери використання 'простої мови' як мови апостольської, призначеної насамперед для неритуальних практик, зокрема, проповідницької.

³⁰ D. Frick, *Meletij Smotryc'kij and the Ruthenian Language Question*, "Harvard Ukrainian Studies" 1985, Vol. IX, No 1–2, p. 45.

Бібліографія

- Бондар Н., *Папір заблудівських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця*, Рукописна та книжкова спадщина України. Київ 2009, вип. 13, с. 3-21.
- Засадеквич Н., *Мелетий Смотрицький как филолог*. Одеса, 1883.
- Ісаєвич Я., *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів 1989.
- Крально П., *Мелетий Смотрицький і українське духовно-культурне відродження*, Острогож 2007.
- Кузьминова Е., Ремнёва М., *Предисловие [в:] Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*, сост. Кузьминова Е., Москва, 2000.
- Мозер М., *Что такое «простая мова»? Studia Slavica Hungarica 47 (3-4), 2002, с. 221-260.*
- Німчук В., *Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства* [у кн:] Мелетий Смотрицький. *Граматика*, підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ 1979.
- Німчук В., *Мовознавство на Україні в XIV-XVI ст.*, Київ 1985 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html>
- Огієнко І., *Мова українська була вже мовою церкви*. Б.м. 1921. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=88:title125&catid=43&Itemid=48
- Огієнко І., *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*, Варшава, 1930.
- Українська мова: енциклопедія*. Київ, 2000.
- Франко І. *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.* [у кн:] Франко І. *Зібрання творів: В 50-ти томах*, Київ, 1984. Т.41, с. 194-470.
- Чуба Г. *Західноєвропейська гомілетика та розвиток українського церковного проповідництва у кінці XVI – першій половині XVII ст.*, Київська академія, 2009, вип. 7, с. 109-120.
- Чуба Г. *«Учительне Євангеліє» 1616 р. у перекладі Мелетія Смотрицького в контексті української гомілетичної літератури*, Київська академія, 2006, вип. 2-3. С. 5-13.
- Frick D. *Meletij Smotryc'kij and the Ruthenian Language Question*, Harvard Ukrainian Studies, 1985, vol. IX, № 1-2. P. 25-51.
- Frick D. *Petro Mohyla 's revised version of Meletij Smotryc'kyj's Ruthenian «Homiliary Gospel»*, „American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists: Linguistics, ed. by A. M. Schenker, Columbus: Slavica, 1988, p. 107-120.
- Frick D. *Meletij Smotryc'kij and the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century*, Harvard Ukrainian Studies, 1984, vol. VIII, № 3-4, p. 351-375.
- Pugh S. *Testament to Ruthenian: a linguistic analysis of the Smotryc'kyj variant*. Cambridge Mass., 1996.
- The «Jevanbelije učytelnoje» of Meletij Smotryc'kyj*, [in:] Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Text. Vol. II. Cambridge Mass., 1987.